

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 12

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2019

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 17.04.2019 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 25.04.2019 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 9 від 27.02.2019 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2019
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2019

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Охорона культурної спадщини в історичних містах	7
Зайцева В.О. Особливості реставрації ансамблю Трапезної церкви Києво-Печерської лаври: від створення до сьогодення	10
Черевко І.А. Гідрогеологічні умови території Києво-Печерської лаври та їхній вплив на стан пам'яток	15
Литовченко О.Л. Єлецький монастир у Чернігові як складова історичного середовища міста ...	19
Гаркуша А.Б. Проблеми збереження олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова	23
Непотенко І.В. Інтерпретація Іллінського монастирського простору у Чернігові у 1920-х рр. на основі збереженої та втраченої символічної реальності	26
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological research on 17th-18th-century Baturyn in 2018	29
Протоіерей Чурочкин А.А. Церковь Рождества Иоанна Предтечи в Путивльском Молченском монастыре	34
Романченко О.Д. Михайло-Олександринська церква в с. Шатура та її фундаторка княгиня О. Голіцина (Гудович)	39
Захарова В.Д., Городков А.В. Историко-культурные аспекты исследований малороссийских усадеб графа А.К. Толстого	44
Авраменко С.М. Покровська церква 1774 р. із села Сухий Яр Ставищенського району Київської області на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія, реставрація, експонування	51
Бова І.С. Проблеми збереження пам'яток дерев'яної архітектури Музею історії лісового господарства у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»	54
Чухрай Л.О., Пустовалов С.Ж. Більське городище як об'єкт макетування	57
Лимар О.С. Увічнення пам'яті жертв червоного терору на території Мусіївської сільської ради Хорольського району Полтавської області	61
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання перше) як джерело дослідження історії м. Глухова 1649–1825 рр.	64
Ребенок В.В. Праці вчених краківської та варшавської історичних шкіл в складі полоністичного зібрання XIX – початку XX ст. бібліотечного фонду Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя	70
Юрченко С.Б. Архітектор Антон Карташевський – автор проекту дзвіниці Мгарського монастиря	74
Вечерська О.В., Головатенко Ю.Г. Особливості моніторингу підземних пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	77
Звіряка А.І. Історичний центр портового міста Одеси як об'єкт, що занесений до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	80

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтович М.М. Просторова локалізація поховальних пам'яток культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття	84
Ольговський С.Я. Ранньоскіфський осередок металообробки у Північному Причорномор'ї	92
Ржевуська С.С. До питання про північно-східний кордон ареалу підгірцівської групи пам'яток ...	96
Махота О.О. Аналіз плінфи, зафіксованої in-situ, з кам'яного муру XII ст. Києво-Печерського монастиря (дослідження 2018 р.)	99
Троцька В.І. Історія дослідження глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення ...	101

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Старенький І.О., Болтанюк П.А., Левінзон Є.Ю. Об'єкт № 2а кінця XVI–XVII ст. по вулиці Татарській, 17/1 у Кам'янці-Подільському	106
Корнієнко М.В. Територіальні візії козацької еліти Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. (на прикладі «Літопису Самовидця»)	111
Токарев С.А. Козацька старшина Ніжинського полку за гетьманування Д. Ігнатовича (1668–1672 рр.)	114
Мамалага В.В. Глухівські статті гетьмана Д. Ігнатовича – видатний успіх української дипломатії	118
Белашов В.І. Глухівські статті, прийняті у березні 1669 року	124
Дробязко Н.М. До історії родоводу Пилипа Орлика	127
Герасько М.О. Родина генерального судді В.Л. Кочубея	129
Мезенцев В.І. Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII–XVIII ст.	136
Рибчинський О.В. Етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII–XVIII століттях	151
Коваленко Ю.О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747–1752 рр.	156
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 1523 (Глухівська міська ратуша) ЦДІАК України як джерело з історії краю	163
Тарасенко І.Ю. Про відносини між глухівцями та військовими російського глухівського гарнізонного полку в першій половині XVIII ст. (на матеріалах ЦДІАК України)	168
Чернякова Я.В. Архівний документ з фонду «Генеральна військова канцелярія» (ЦДІАК)	173
Мицик Ю.А. Кілька архівних документів до історії сім'ї композитора Дмитра Бортнянського ...	175
Попружна А.В. Неопублікована духовниця писаря Генерального військового суду Івана Пиковця з колекції О. Лазаревського	178
Абакумова В.І. З фонду «Канцелярії Генеральної військової артилерії, м. Глухів, Ніжинського полку» (ЦДІАК)	180
Артемова Л.В. Відбудова Глухова після пожежі 1784 року	182
Заремський М.Й. Вплив концепції Е. Шефтсбері на формування моральної філософії Я. Козельського	185

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Галь О.Б. Пожежні команди в містах лівобережних губерній наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	191
Доценко А.В. Опис міста Глухова і Глухівського повіту 1804 року	198
Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова	203
Ванжула О.М. Деякі аспекти процесу формування штатів духовенства чернігівського Спасо-Преображенського собору на початку XIX ст.	211
Діденко Я.Л. Старожитності Чигиринщини в «Історіях та пейзажах: нарисах з блукань по Україні» З.Л. Фіша (Тадеуша Падалиці)	215
Котельницький Н.А. «Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. очима земського лібералізму Північної України: візія І.І. Петрункевича (1843–1928)	218
Шкіра Л.М., Шкіра М.В. Губернські і земські шляхи сполучення Переяславщини другої половини XIX століття (за матеріалами звітів та постанов Переяславського повітового земства)	222
Якименко М.А., Краснікова О.М. Причини та наслідки аграрних міграцій чернігівського селянства на рубежі XIX–XX ст.	227
Нікітін В.Г., Терех М.І. Подвижницька діяльність земських лікарів Шеболдаєвих – засновників хірургії в Конотопському повіті	231

Мірошниченко О.М. Правове регулювання відносин між державними установами та родичами при похованні померлих на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст.	238
Кулик А.А. Історія заснування одного з єврейських молитовних будинків у містечку Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії	241
Коваленко О.О. Г.О. Милорадович і Чернігівська громада	243
Тюльпа С.П. Тема соціально-економічного розвитку Лівобережної України XVIII ст. у наукових дослідженнях 80–90-х рр. XIX ст.	249
Свистун О.В. Тютюново-махоркова промисловість Чернігівської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.	253
Белько О.О. Розвиток виробництва будівельної кераміки на Смілянському черепичному заводі Роменського повіту на Полтавщині (початок XX ст.)	255
Гавриш Л.О. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець XIX – початок XX ст.)	258
Блакитний М.М. Новгород-Сіверське духовне училище за матеріалами духовної періодики Чернігівщини (друга половина XIX – початок XX ст.)	261
Міллер Н.В., Рязанова Т.М. Таємниці родини Мурашків, або хто робив іконостаси для воронізьких церков?	262
Мірошниченко Н.О. Святині села Воздвиженське (кінець XIX – початок XXI ст.)	267
Шевель А.О. Природоохоронна діяльність Неплюєвського братства	271
Крижанівський В.М. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна	274
Немченко О.С. Земські установи Чернігівської губернії у справі допомоги дітям фронтовиків у роки Першої світової війни	278
Рогожа М.М. Сіверяни у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років: досвід ідентифікації	281
Іванченко Л.А. Національно-релігійне життя громади с. Дубовичі упродовж 1917–1938 рр.: розквіт і репресії	285
Глухенький А.А. Священики синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст.	290
Мошик І.В. Становлення та організація влади більшовиків у Глухівському повіті у період Української революції 1917–1920 рр. (за документами ЦДАГО)	293
Кириєвський В.Д., Магдич А.В. Український есер Тит Ковбаса	296
Кужельна О.В. Впровадження системи сільських виконавців на Шосткинщині у 1924–1925 роках	304
Огієвська Р.І. Соціально-економічний розвиток Батурина у 20–30-х рр. XX ст.	309
Шишкіна Ю.А. Антирелігійна політика на Глухівщині у 20–30-х рр. XX ст.: листування НКВС із Адміністративним відділом Глухівського Окрвиконкому	312
Булик Н.М. Греко-католицька богословська академія у Львові: археологічні студії (1929–1939) ...	317
Рожкова Л.І. «Справа» шосткинських зброярів 1937–38 рр.: жертви та виконавці	323
Шаповаленко Є.Ю. Структура та функції місцевого поліцейного апарату під час німецької окупації Чернігівщини в 1941–1943 рр.	328
Іваненко А.О. Шлюбне законодавство Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативної бази (1941–1944 рр.)	331
Горох М.В. Політична карикатура на шпальтах окупаційної преси: Сумська область (1941–1943 рр.)	333
Казимір В.А. Мемуари як джерело інформації про життя та діяльність Василя Дубровського в Україні	347
Южно Ф.А. Зняття з реєстрації православних громад на Чернігівщині у 1953–1964 рр.	350
Гриценко А.П. Петро Петрович Костюченко – перший Герой Соціалістичної Праці на Глухівщині: переваги та недоліки ідеології державних заохочень у СРСР	353
Базиль С.М. Наукова співпраця вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту	

луг'яних культур і румунських науковців у 70–80-х роках ХХ ст.	357
Кукуленко Я.І. Педагогічні інститути Сумщини у роки перебудови (друга половина 80-х рр. – початок 90-х рр. ХХ ст.)	363
Орлов В.М. Новітні російські науково-історичні центри дослідження політики щодо неправославних християнських церков у ХІХ – першій третині ХХ ст. та український конфесійний фактор (на прикладі дисертаційних досліджень)	366
Ковальов О.Є. З історії семантики ромбічного орнаменту у творчості майстрів декоративного мистецтва Сіверщини	370
Бережняк Д.О. Ікони святих міста Ніжина в декоративно-ужитковому мистецтві різьбяря Григорія Івановича Василенка	376
Метка Л.О. Василь Омеляненко: участь у виставках	378

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Снагощенко В.В. Діяльність університетських археологічних музеїв в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття	380
Федусь Д.М. Музеезнавча діяльність Петра Михайловича Добровольського	383
Яненко А.С. «Ой ще й дуже довго треба чистити «авгієві конюшні»»: листи Івана Олексієва до Петра Курінного як джерело з історії музейного життя Києва 1920-х рр.	385
Ходак І.О. Сакральні пам'ятки музею Остерщини (за експедиційними матеріалами Марії Новицької 1925 року)	398
Дейнеко С.М. Комплектування фондів Харківського історичного музею. Маловідомі сторінки (1944–1954)	401
Курач С.М. Родинні портрети Розумовських-Дараганів у зібранні Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана	404
Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г. Зброярські скарби Кочубеїв	408
Сулима О.С. Народна картина «Козак Мамай»: втрачена музейна цінність	412
Мойсейчук І.І. Образ українських козаків у картинах художника М. Самокиша	416
Травкіна О.І. Списки чудотворної ікони «Охтирська Богородиця» із зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»	419
Рой С.В. Релігійно-службові книги ХVІІІ–ХІХ ст. у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського	424
Кондратенко Н.Г. Зібрання кахлів Івана Гладиревського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	427
Ликова О.Г. Музеефікація приватної збірки родини Китришів як спосіб збереження гончарної спадщини майстра	432
Ткаченко В.М. Заїка Н.Л. Михайло Сікорський – погляд у музейне майбутнє Переяслава	434
Ревага Н.М. Затоплене село Комарівка на Переяславщині у світлинах із родинних архівів його мешканців та фондів зібрання Національного історико- етнографічного заповідника «Переяслав»	441
Дем'яненко Н.Д. Народні іграшки у зібранні Національного історико- етнографічного заповідника «Переяслав»	444
Грудевич Т.В. Двір чинбаря у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: до історії музеефікації та створення експозиції	448
Коритнянська В.Г. Мікологічне обстеження фондосховищ Миколаївського обласного краєзнавчого музею	453
Мойсейчук І.І., Бережняк Д.О. Інновації в експозиційній діяльності музеїв України	457
АВТОРИ	460

М.А. Якименко
О.М. Краснікова

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ АГРАРНИХ МІГРАЦІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.

У повідомленні розкрито основні причини та наслідки аграрних міграцій чернігівського селянства у другій половині ХІХ і на початку ХХ ст., які були пов'язані з цілим комплексом соціально-економічних і політичних обставин. Визначено загальну чисельність селянських переселень, основні регіони розселення мігрантів та умови реалізації передбачених тогочасним законодавством пільг тим мігрантам, які прямували на територію східних та південно-східних окраїн Російської імперії з відповідними дозвільними документами.

Ключові слова: Чернігівщина, селянство, переселення, Сибір, Далекий Схід.

Беручи до уваги наявність серйозних соціально-економічних і політичних проблем, з якими сьогодні має справу Європейський Союз у зв'язку з впливом мігрантів, навряд чи слід сумніватися в актуальності з'ясування усіх аспектів цього явища в історичній ретроспективі як у межах конкретно взятого регіону, так і країни загалом. Якщо вести мову про нашу державу, то не лише в наш час, але і в недалекому минулому в її історії було немало сторінок, пов'язаних із масовими міграціями сільського населення. Одна з цих сторінок стосується того історичного відрізка часу, який в історико-економічній літературі характеризується як епоха вільного підприємництва, що наступила на українських землях Російської імперії після скасування у 1861 році кріпосного права та здійснення цілої низки інших реформ в аграрному секторі економіки України на рубежі ХІХ–ХХ ст. Одним з малодосліджених сюжетів, пов'язаних з аграрними міграціями українського селянства вищезазначеного періоду, є переселення чернігівських селян на територію східних і південно-східних окраїн колишньої імперії. Якщо не брати до уваги низки узагальнюючих праць одного з авторів цих рядків [1; 2; 3; 4], то щодо чернігівських мігрантів кінця ХІХ і початку ХХ ст. допитливий читач може знайти лише кілька статей такого активного і плодovitого краєзнавця, як О.М. Герасимчук [5; 6]. Проте ще залишається немало аспектів цієї багатогранної історичної проблеми, які потребують подальшого вивчення. Чи не центральне місце серед них посідає питання, пов'язане з вивченням причин масових аграрних міграцій із Чернігівщини та їх основних соціально-економічних і політичних наслідків. З'ясуванню деяких із щойно зазначених сюжетів і присвячене дане повідомлення.

Чернігівщина кінця ХІХ і на початку ХХ ст., як і сусідня Полтавщина, мала певну специфіку, яка накладала свій відбиток на соціально-економічні й політичні процеси, що відбувалися на території колишньої Гетьманщини протягом ХІХ і ХХ століть. Зміст специфіки, про яку йде мова, полягала в наявності у цьому регіоні потужного прошарку козацького стану, представники якого,

на відміну від колишніх поміщицьких селян, мали право продажу власних сільськогосподарських угідь. А ще ж у Чернігівській та Полтавській губерніях певні особливості стосувалися правовідносин між батьками і дітьми, права спадщини та договірних зобов'язань, на що свого часу звертали увагу деякі правознавці [7; 8]. Хоч на Чернігівщині козаки мали дещо нижчу питому вагу порівняно з Полтавщиною, проте їх чисельність у 1861–1917 рр. була досить значною. Так, статистика 1863 р. зафіксувала в цьому регіоні 1 226 624 особи, що належали до так званих сільських станів, з яких тих, хто належав до категорії державних селян, серед яких переважали козаки, нарахувалось 664 944 особи. Поміщицьких же селян було на сто тисяч менше – 561 680 осіб [9, с. 50]. На відміну від поміщицьких селян державні мали законне право переселення на казенні землі з наданням переселенцям фінансової допомоги для облаштування на новому місці. Лише наприкінці 1866 р. у зв'язку із застосування принципів викупної операції відповідно до законодавства 1861 р. до державних селян, яких уряд примусив оформляти так звані «власницькі» записи щодо наявних сільськогосподарських угідь, організація переселення цієї категорії мешканців чернігівського села була призупинена [10; 11]. Проте місцева державна адміністрація в особі чернігівського губернатора час від часу висловлювала сумніви у позитивних наслідках заборони організованих переселень. Так, у звіті керівника Чернігівщини за 1868 р. було вказано на «необхідність встановлення певних правил щодо права переселення, яке для держави є справою корисною...». Аргументуючи свою точку зору, губернатор доповідав імператору, що «усе населення північної половини тутешньої губернії ніколи не забезпечує себе продовольчим хлібом до нового урожаю» [12, арк. 32]. Царське законодавство визнавало такими, що мають недостатньо засобів для забезпечення невідкладних потреб тих дрібних сільськогосподарських товаровиробників, в яких на кожну душу чоловічої статі припадало менше 5 десятин землі [13, № 5630]. Якщо брати цей офіційно визнаний показник добробуту за основу в визначенні питомої ваги в середовищі непривілейованих станів тих, хто мав гостру потребу в розширенні свого землеволодіння, то виходить, що в середовищі колишніх державних селян таких було близько 95%, а колишніх поміщицьких – 99% [14, с. 365–366]. Загальновизнаною для Чернігівщини мінімальною нормою землеволодіння для середньостатистичної селянської родини з 6 осіб обох статей українські дослідники вважають 7 дес. [15, с. 56; 16, с. 334]. Якщо родина складалась не з 6 осіб, а, приміром, 10–15, то, відповідно, і мінімальна норма буде значно більшою. А ще ж слід мати на увазі якість земельних угідь у такому регіоні, як Полісся. Саме цю обставину брав до уваги Департамент землеробства, коли на початку ХХ ст. розрахував мінімальну площу орної землі для середньостатистичної селянської родини Чернігівської губернії, яка, на його думку, повинна становити не менше 11,4 дес. [17,

арк. 10]. Нерідко саме незадовільна якість землеволодіння відіграла вирішальне значення при ухваленні рішення про переселення. Так, у серпні 1906 р. група селян у складі 68 домогосподарів Суразького повіту Чернігівської губернії порушила клопотання про переселення до Приморської області. Серед кандидатів на переселення знаходився козак В.Л. Руденок, який мав 18 дес. сільськогосподарських угідь, у числі яких було: 7 дес. орної землі, 2 дес. болота, 2 дес. сінокошу, 1 дес. – «зарослі лісу», 6 дес. – пісок. Загальна вартість цього домогосподарства оцінювалась у 163 руб., з яких: хата – 30 руб., амбар – 30 руб., сарай – 10 руб., повітка – 3 руб., клуня – 25 руб., 2 коня – 30 руб., 2 корови – 30 руб., 3 вівці – 5 руб. Таку ж саму площу земельних угідь мав інший потенційний переселенець із середовища козаків того ж повіту М.А. Капуста. З належних йому 18 дес., орної землі було 7 дес., болота – 2 дес., сінокошу – 2 дес., «зарослі лісу» – 1 дес., пісок – 6 дес. Вартість майна теж була аналогічною: хата – 30 руб., амбар – 15 руб., сарай – 25 руб., клуня – 40 руб., 3 коня – 42 руб., 1 корова – 15 руб., 2 свині – 8 руб. Разом – 175 руб. [18, арк. 236]. Через низьку якість земельних угідь, які знаходилися в розпорядженні цих кандидатів на переселення, та жалюгідний стан їх нерухомого майна, цим кандидатам на міграцію важко було зібрати потрібну для переселення суму в 400–500 руб. навіть з таким, на перший погляд, значним землеволодінням. У своєму проханні про виділення урядом у їх розпорядження допомогти щонайменше по 200 руб. на родину, суразькі селяни писали, що після продажу усього свого майна отриманих коштів ледве-ледве вистачить, щоб розрахуватись із наявними боргами. А «землі наші ніхто не хоче купувати через їх низьку якість...», – читаємо у відповідному клопотанні цих селян, яке надійшло на адресу «його імператорської величності» у тому ж 1906 р. [18, арк. 208].

Поряд з чисто економічними причинами аграрних міграцій та наявністю на Чернігівщині значної маси козаків, не останню роль у прагненні до переселення на інші території, переважно східні і південно-східні регіони Російської імперії, відігравали і політичні чинники: заборона або, навпаки, урядове сприяння сільськогосподарському переселенню. Протягом 60–70-х років влада обмежувалась ухваленням окремих законодавчих актів, які стосувалися лише переселенців окремих районів, як-от: Далекий Схід [19], Крим [20], Північний Кавказ [21], Південний Урал [22] чи Алтай [23]. Єдиний же загальнодержавний закон, який регулював аграрні міграції в межах усієї імперії, з'явився лише 13 липня 1889 р. [24]. Проте усі законодавчі акти другої половини XIX ст. у тій чи іншій мірі лише обмежували, а не сприяли реалізації непривілейованими станами такого невід'ємного права людини, як свобода пересування. Тому і не дивно, що абсолютна більшість аграрних мігрантів вищезазначеного історичного відрізка часу змінювала місце постійного перебування без дозволу влади, яка, між іншим, застосовувала до самовольців навіть такий захід, як позбавлення волі до

трьох місяців [25, с. 345]. Досить показовим у цьому зв'язку є клопотання Чернігівської губернської земської управи щодо зміни існуючого порядку регулювання аграрних міграцій, внаслідок якого отримати дозвіл на переселення для більшості селян було майже неможливо. Існуюче законодавство вимагало: а) заплатити усі податки за рік наперед; б) отримати від своєї громади дозвіл на вихід із її складу; в) мати на руках ухвалу тієї громади, до складу якої хоче приєднатися кандидат на переселення [26, с. 34]. Згадане клопотання чернігівських земців надійшло до Кабінету Міністрів наприкінці 1879 р. Відповідь міністра П.А. Валуєва була категоричною. До тих клопотань, писав він, слід відноситися «надзвичайно обережно, щоб тим самим дати зрозуміти населенню, що уряд, який вже облаштував поземельний побут селян, не вважає себе зобов'язаним продовжувати таке облаштування і роздавати цінні казенні землі для задоволення тимчасових і випадкових потреб» [27, с. 335]. За підрахунками В.В. Кирьякова, з якими погоджуються і автори цих рядків [4, с. 113], загалом із 1881 до 1891 рр. дозвіл на переселення отримали не більше 1% усіх тогочасних мігрантів [28, с. 123].

Зовсім інша ситуація виникла на початку XX ст., коли під тиском аграрних заворушень та інших внутрішньополітичних факторів, уряд С.Ю. Вітте підтримав ідею законодавчого врегулювання аграрних міграцій на принципах свободи вибору регіону, де бажала оселитись та чи інша селянська родина. Мова йде про закон від 6 червня 1904 р. [29] та правовий акт від 26 квітня 1906 р., який скасовував усі попередні норми права, що суперечили закону від 6 червня 1904 р. [30, № 27851]. Скільки ж чернігівських мігрантів покинули свої домівки, переселившись в інші губернії й області тогочасної держави? У згаданих раніше публікаціях О.М. Герасимчука наведено неповні дані щодо загальної чисельності чернігівських мігрантів у 1861–1917 рр. Вважаємо за доцільне у даному випадку використовувати не лише статистику переселенців, зібрану свого часу відповідними чиновниками на челябінському реєстраційному пункті та деяких інших місцях, але й таке джерело, як відомості загальноросійського перепису 1897 р., у яких є інформація з усієї імперії щодо немісцевих мешканців. Дані цього перепису використав свого часу московський дослідник Б.В. Тихонов для з'ясування масштабів внутрішньої міграції населення Російської імперії. Згідно цих даних за 1861–1896 рр. Чернігівську губернію покинуло 165550 мігрантів. Найчисленнішою чернігівська діаспора станом на січень 1897 р., коли, власне, і було здійснено перепис населення, була в Кубанській області – 36375 та Томській губернії – 30087 осіб [31, с. 251]. Неповні дані щодо чисельності чернігівських мігрантів О.М. Герасимчук подав і щодо епохи століпінських реформ, адже відповідна статистика в нього завершується 1912 роком. Згідно даних, наведених економістами, що працювали під керівництвом професора Н.П. Огановського, усього протягом 1896–1917 рр. чисельність чернігівських мігрантів, які відправились у пошуках кращої долі в губернії й області східних і півден-

но-східних окраїн Російської імперії, складала досить вагому цифру в 274686 осіб. За цим показником Чернігівщина поступалась лише Полтавській губернії, яка за той же час дала 374688 мігрантів. На батьківщину повернулось 38625 осіб, або 14,0% чернігівців, тобто питома вага таких невдах була практично такою ж, як і на Полтавщині – 14,8%, або 55378 осіб [32, с. 31–33]. Як і наприкінці XIX ст., основна маса чернігівських мігрантів прямувала до Томської губернії – 35,6%. Проте у роки столипінської аграрної реформи значною популярністю серед українських мігрантів стала користуватись і Приморська область, куди уряд ще в 1882 р. за державні кошти організував перевезення морем за маршрутом Одеса–Сінгапур–Владивосток кількох тисяч, переважно українських, зокрема чернігівських мігрантів [33, арк. 49]. Отже, загальна кількість чернігівських аграрних мігрантів за 1861–1917 рр. складала щонайменше 440236 осіб.

Виникає природне запитання: чому ж після неймовірно важких умов переселення, в ході якого десятки тисяч мігрантів тяжко хворіли і нерідко помирали, багато новоселів, урешті-решт, ухвалювали рішення про повернення на батьківщину, де у них, як писала одна з опозиційних до уряду тогочасних газет, не залишилося «ні кола, ні двора» [34]? У кожній селянській родині була щодо цього своя мотивація, проте були і деякі загальні для переважної більшості мігрантів причини, пов'язані або з незадовільною якістю наданої у розпорядження переселенця землі, або відсутністю потрібних для облаштування на новому місці коштів. Закон від 6 червня 1904 р. встановлював певні розміри земельної ділянки, яка пропонувалась аграрним мігрантам. Її площа коливалась у середньому від 10 до 15 дес. на кожну душу чоловічої статі [35, с. 116]. Площа, звичайно, значна, якщо мати на увазі середньостатистичну селянську родину, у якій було 3 особи чоловічої статі. Проблема ж полягала в низькій якості запропонованих новоселам земельних угідь. Окрім свідчень самих переселенців, які писали на батьківщину, що землі тут багато, «та чорт їй рад» [36, с. 15], факт неякісних угідь неофіційно визнавали і царські чиновники високого рангу. Так, у 1904 р. Томський губернатор П. Старчикевич доповідав своєму петербурзькому начальству про численні факти відмежування переселенцям малопродатних для землеробства земель. У якості прикладу ним були наведені умови господарювання чернігівських переселенців, що на початку XX ст. заснували селище Абрамівське та Фефедівське. «Копаш ями на городі, – свідчив цей чиновник, – три-чотири вершки (10–15 см. – авт.) піщаного суглинку, який усе більше і більше переходить у чисту глину, вершків п'ять-шість і ця глина перетворюється у липке місиво, придатне хіба що для виготовлення цегли» [37, арк. 188].

Абсолютна більшість переселенців прибувала на нові місця з незначними коштами, які залишались у них на руках після продажу свого майна та виплати різноманітних боргів своїм односельцям. Так, у селище Чернігівське Ка-

їнського повіту Томської губернії протягом 1893–1897 рр. прибула 41 родина чернігівських переселенців (245 осіб обох статей). Проте власних коштів вистачило лише на будівництво житла та оранку кількох десятин землі [38, арк. 39]. Переселенці сподівались на обіцяні відповідним законом кредити, які на рубежі XIX–XX ст. становили 165 руб. при умові їх повернення через 5 пільгових років протягом наступних 28 років. Кожне клопотання про позичку, писав 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей А.С. Ермолов, «розглядається губернською радою, яка керується при цьому виключно відомостями, отриманими від власних чиновників» [39, с. 27]. Останні ж працювали не завжди добросовісно, про що, зокрема, дізнаємося з листів, які новосели направляли в столицю на адресу Переселенського управління. Ось один з них, отриманий адресатом 17 квітня 1910 р. від групи українських новоселів селища Ковальове Іманського повіту Приморської області. «Ми, – писали мешканці цього селища, – 19 листопада 1909 р. звернулись до місцевого представника Переселенського управління з проханням видати кредит для купівлі худоби. Для отримання позички нам було наказано з'явитися 20 січня; 20 січня ми отримали інший наказ: з'явитися наприкінці лютого або на початку березня. Ми з'явилися 28 лютого, але бажаної позички не отримали ні 9-го, ні 10 березня». Наприкінці свого листа мігранти у серцях запитували: «Чи довго над нами будуть знущатись ті, кому доручено нас облаштувати?» [40, арк. 10]. Через кілька днів, а саме 20 березня 1910 р. з Іманського району тієї ж області до Переселенського управління надійшла телеграма з селища Федорівки, де мешкало кілька десятків родин чернігівських переселенців. «Нас 79 домогосподарів, кругом болотиста непрохідна тайга. Придатної для посіву землі 9 десятин. Подальше розкочування лісу гальмується постійними дощами. Тільки позичка може дати можливість підготувати ґрунт для посіву і врятувати від голоду...» [40, арк. 17]. Обстеження, проведене царськими чиновниками на Далекому Сході у 1908 р., показало, що з 2233 родин чернігівських мігрантів (12694 особи), які прибули на нові місця 1907 р., 29,6% не змогли перевезти на місце оселення жодної копійки коштів; 13,4% з'явилися на новому місці без будь-якого майна; 160 осіб померли в дорозі, а 809 – вже на новому місці [41, арк. 4]. Можна лише уявити масштаби тих страждань, які довелося пережити сотням тисяч українських переселенців, щоб заселити і освоїти дрімучу тайгу Сибіру чи Далекого Сходу. Без перебільшення можна сказати, що це був подвиг тисяч і тисяч скромних трудівників-землеробів, завдяки яким Сибір, Казахстан і Далекий Схід не лише забезпечили власні потреби у продукції рослинництва і тваринництва, але, у ряді випадків, самі стали експортерами зерна, м'яса і масла. Перспективними з точки зору подальшого вивчення проблеми аграрних міграцій чернігівського селянства є питання, пов'язане з впливом на міграційні процеси діяльності Селянського поземельного банку.

ПОСИЛАННЯ

1. Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / М.А. Якименко. – Полтава: «Інтер Графіка», 2003. – 130 с.
2. Якименко М.А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Монографія / М.А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2006. – 144 с.
3. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки Столипінських реформ (1906–1913 рр.). Монографія / М.А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.
4. Якименко М.А. Переселенська політика царизма на Україні та її наслідки (1861–1917 гг.). Монографія. – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 298 с.
5. Герасимчук О. Міграції чернігівського селянства до початку столипінської аграрної реформи (1861–1906 рр.) / О. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 199–211.
6. Герасимчук О. Переселення чернігівського селянства в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О. Герасимчук // Київська старовина. – 2011. № 5. – С. 56–72.
7. Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний / А. Боровиковский // Журнал министерства юстиции. – 1867. – Т. XXXII. – С. 435–454.
8. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст. / О. Коросташов // Право України. – 2000. – № 1. – С. 129–132.
9. Статистический вестник Российской империи. – СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1866. – 159 с.
10. Зайончковский П.А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных крестьянах / П.А. Зайончковский // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 103–179.
11. Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 64–73.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1281, оп. 7, спр. 47: «По отчету губернатора Черниговской губернии за 1868 г.», 156 арк.
13. Положение о переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казенных поселен для поступления в Кавказские казачьи линейные войска и полки // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. VII. – СПб.: Тип. II отделения СЕИВ Канцелярии, 1835. – № 5630.
14. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 367 с.
15. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М.Н. Лещенко. – К.: «Наукова думка», 1970. – 304 с.
16. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. III / А.Г. Шевелев (гол. ред.). – К.: «Наука думка», 1978. – 607 с.
17. РДІА, ф. 408, оп. 1, спр. 3, 170 арк.
18. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 142, 271 арк.
19. Правила для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XXXV. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1861. – № 31291.
20. Правила в порядке заселения владельческих в Крыму земель переселенцами из других губерний // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XXXV. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1862. – № 36297.
21. Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта Кубанскими казаками и другими переселенцами из России // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1865. – № 38256.
22. О переселенцах Оренбургского края, арендующих частные земли и приобревших оные в собственность // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. LI. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1876. – № 55527.
23. О водворении в Алтайском округе государственных крестьян // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XL. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1865. – № 42353.
24. Правила о переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке переселений лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. Т. IX. – СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1891. – С. 535–538.
25. Полный свод уголовных законов: Уложение о наказаниях. – СПб.: Тип. МВД, 1879. – 412 с.
26. Ходаатайство Черниговской губернской земской управы перед правительством об облегчении способов переселения // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1881. – № 6. – С. 32–35.
27. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб.: Тип. Канцелярии Комитета Министров, 1900. – 374 с.
28. Кирьяков В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибири (в связи с историей заселения Сибири) / В.В. Кирьяков. – М.: Тип. Сытина, 1902. – 277 с.
29. Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXIV. – СПб.: Гос. типогр. 1907. – № 24701.
30. Об отмене и изменении узаконений по переселенческой части, несогласных с Временными правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXIV. – СПб.: Гос. типогр. 1909. – № 27851.
31. Тихонов Б.В. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о неместных уроженцах) / Б.В. Тихонов // Исторические записки. – Т. 88. – М.: «Наука», 1971. – С. 201–257.
32. Сельское хозяйство России в XX веке. Статистический сборник. Под ред. проф. Н.П. Огановского. – М.: «Новая деревня», 1925. – 336 с.
33. РДІА, ф. 391, оп. 1, спр. 5, 257 арк.
34. Звезда. Общественно-политическая газета. Выходила у Петербурзі у 1912 році. Редактор – В. Бонч-Бруевич. – 1912. – 20 марта. – № 26. – С. 2.
35. Буссе Ф.Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883–1893 году, с картою / Ф.Ф. Буссе. – СПб.: Тип. Киришабаума, 1896. – 165 с.
36. Рідний край. Часопис політичний, економічний, літературний і науковий. Виходив у Полтаві. – 1906. – № 39. – 47 с.
37. Державний архів Томської губернії, ф. – Ф. 3, оп. 46, спр. 504, 187 арк.
38. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 1402, 213 арк.
39. Прибавление к введённейшему докладу министра земледелия и государственных имуществ по поездке в Сибирь осенью 1895 года. – СПб.: Тип. В. Киришабаума, 1896. – 123 с.
40. РДІА, ф. 391, оп. 4, спр. 509, 176 арк.
41. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1741, 103 арк.

Якименко Н.А., Красникова О.Н. Причины и последствия аграрных миграций черниговского крестьянства на рубеже XIX–XX вв.

В сообщении раскрыты основные причины и последствия аграрных миграций черниговского крестьянства во второй половине XIX и в начале XX века, которые находились в тесной связи с целым комплексом социально-экономических и политических обстоятельств. Определено общую численность крестьянских переселенцев, основные регионы расселения мигрантов и условия реализации предусмотренных соответствующим законодательством льгот тем переселенцам, которые отправлялись на территорию восточных и юго-восточных окраин Российской империи из соответствующих разрешительными документами.

Ключевые слова: Черниговщина, крестьянство, переселения, Сибирь, Дальний Восток.

Yakymenko M.A., Krasnikova O.M. The causes and consequences of agrarian migrations of Chernihiv peasantry at the turn of the 20th century

The paper deals with the main causes and consequences of the agrarian Chernihiv peasantry's migrations in the second half of the 19th and early 20th century, which were in close connection with the whole complex of socio-economic and political circumstances. The total number of peasant resettlements, the main migrants' resettlement regions and conditions for implementation of the benefits as provided by the applicable laws for those migrants with the relevant permits who went to the eastern and south-eastern outskirts of the Russian Empire were determined.

Key words: Chernihiv land, peasantry, resettlements, Siberia, the Far East.

19.02.2019 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 12

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, Л.В. Артемова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 03.05.2019 р.

Формат 60×84/8.

Ум. друк. арк. 53.94. Обл.-вид. арк. 69.59.

Наклад 100 прим. Зам. № 1669.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

м. Ніжин, вул. Шевченка, 20

тел./факс: +380-4631-90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)